

J. von HAMMER-PURGSTALL VE SEYAHATNÂMELERİ

Hammer'in tarihî coğrafya, topoğrafya ve sanat tarihine hizmeti *

Prof. Dr. SEMAVİ EYİCE

Josef von Hammer-Purgstall (1774-1856), yaz aylarını geçirdiği Hainfeld şatosunda, 12 Eylül 1841'de *Erinnerungen aus meinem Leben* (= *Hayatımdan hatıralar*) başlığı altında geçmişini yazmağa başlamıştı. Hammer'in ince el yazısı ile 246 defteri dolduran bu hatıralar 29 Eylül 1852'de, yâni 21 Kasım 1856'da vuku bulan ölümünden dört yıl önce kesilmektedir. Bu hatıralara, Hammer tarafından çeşitli dillerde yazılmış, 800 kadar mektup da eklenmişti. Hatıralar bugüne kadar tamamı ile yayınlanmadı. Ancak bunlar kısaltılarak, Reinhart Bachofen von Echt tarafından 600 sahifelik bir kitap halinde, Viyana Akademisinin yayımları arasında, 1940 yılında basılabildi¹. Bu hatıraların bilhassa ilk bölümleri gözden geçirildiğinde, bu Avusturyalı Doğubilimci (*Orientalist*)'nin, vakit bulduğunda seyahatler yapmağa ne kadar meraklı olduğu görülür.

Daha 1798'de henüz 24 yaşındayken, Avusturya'nın güneyine Trieste'ye kadar bir gezi yapmış ve bu yolculukta gördüklerini 1800'de yayınlamıştı. Bu kitabın ikinci baskısı 1822'de yapılmıştır.² Hammer'in 1799'da İstanbul'daki Avusturya elçiliğinde görevlendirilmesi ile, onun Osmanlı İmparatorluğunu ve dolayısıyla Türk topraklarını ve kültürünü yakından

* Bu makale İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde düzenlenen *Diplomat ve Tarihi. Joseph von Hammer Semineri'nin ikinci oturumunda, 30 Mart 1982, salt günü yapılan konuşmanın metnidir.*

¹ Josef Freiherr von Hammer-Purgstall, *Erinnerungen aus meinem Leben, 1774-1852*, (Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Klasse, Historische Kommission: Fontes rerum Austriacum-Österreichische Geschichtsquellen, Zweite Abteilung: Diplomataria et acta, 70 Bd.) Wien u. Leipzig 1940, yayına hazırlayan R. Bachofen von Echt. Bu ciltte o kadar çok okuma yanlışı olmuştur ki, iki yıl sonra 10 sahifelik bir düzeltme cedveli yayınlanmıştır. A. Popek, *Nachtraege zu J. v. Hammer-Purgstalls, Erinnerungen aus meinem Leben*, "Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Akademie d. Wissen. in Wien", VI-VII (1942) s. 33-42. Bu kitap hakkında bir tanıtma yazısı olarak bkz. Bekir Sıtkı Baykal, *Hammer'in hatıraları*, "Ankara Univ.-Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi" I, sayı 1 (1942) s. 128-131.

² *Zeichnungen auf einer Reise von Wien über Triest und Venedig und von da zurück nach Tirol im Jahre 1798*, Berlin 1798. Kitabın ilk baskısı anonim olarak yayımlanmıştır, 1822'de yapılan ikinci baskıda yazar adı vardır.

tanınması mümkün oldu. 1 Temmuz 1799'da Varna'dan bir yelkenli ile Karadeniz'e açılan Hammer beş gün sonra, İstanbul Boğazından içeri girer. İki kıyıda gördüğü ve onu Doğu ile ilk defa karşı karşıya getiren manzara karşısındaki duygularını 42 yıl sonra bile şu kelimeler ile açıklar: "... gözlerim kamaşmış, şaşırmış, hayran kalmıştım..." (*ich war geblendet, erstaunt, entzückt*)³. İstanbuldaki politik çekişmeler ve hatta kendi memleketinin elçiliği çatısı altındaki anlaşmazlıklar, kıskançlıklar, entrikalar arasında Hammer, "...bir mimari fantezinin düzensiz bir örneği, Binbirgece masallarından sanki rüyada görülmüş bir tablo..." (...ein regelloses Bild architektonischer Phantasie, ein hingetraumes Gemälde aus Tausendundeiner Nacht) gibi olan yedi tepe üzerine kurulmuş İmparatorluk şehrini (*Kaiserstadt*) tanımağa çalışır⁴. Bu hususta kendisine yardımcı olan iki kişi vardır. Bunların ilki, şehrin modern anlamda ilk topografik bir haritasını çizmiş olan Fransız mühendisi Kauffer⁵, diğeri ise Saray bahçesinin Alman bahçıvanı Ensler'dir ve onun yanında meşhur ressam Melling ile de tanışır⁶. Böylece, gerek Topkapı Sarayına gerek Boğaziçi'deki yeni saraylara girmek imkânını bulur. Bu arada sabahları elçilik kançılıryasında çalışmakta, akşam üstleri Büyükdere kıyılarında genç kızlarla (herhalde Rum kızları) piyasa yapmakta ve bu surette sabahları yaşlı Halepli bir kadından Arapça, akşamları Grekçe öğrenmektedir.

Hammer, hatıralarında Doğu ve Asya'ya sevgisini ilgi çekici bir biçimde anlatır; bir kayıkla Boğaziçini geçip Anadolu yakasında Hünkâr iskelesine çıktığında, ilk defa ayak bastığı ve kendisinin manevî vatan olarak kabul ettiği Asya toprağına kapanır ve öper. (*Zum erstenmal betrat ich den Boden Asiens, beim Aussteigen aus dem Kajak warf ich mich zu Boden und küsste die Erde als die meines geistigen Vaterlandes*)⁷. Hammer bir taraftan İstanbul ve çevresinde gezip, dolaşırken bir taraftan da "... hayatında sonraları başka hiçbir

³ *Erinnerungen*, s. 37.

⁴ *Erinnerungen*, s. 40.

⁵ İstanbul'un ilmi esaslara dayanan ilk plânını yayınlayan mühendis Kauffer hakkında bir bilgi elde edemedik. Çizdiği plân düzeltmelerle birçok defa yayınlanmıştır.

⁶ A. Ignaz Melling (1763-1831), 1782'de İstanbul'dadır. Paris'e döndüğünde *Voyage pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore* (Paris 1809-19) başlıklı çok güzel gravürler ile dolu eserini yayınlamıştır, hakkında bkz. A. Boppe, *Les peintres du Bosphore au Dix-huitième siècle*, Paris 1911, s. 165-182, 198-200, 221; Melling maddesi, Thieme-Becker, *Künstlerlexikon*, XXIV (1930) s. 366; Reşat Ekrem Koçu, *Hatice Sultan ile Ressam Melling*, (Tarihten hikâyeler, 2) İstanbul 1934, s. 3-11; S. Eyice, *Melling maddesi*, *Türk Ansiklopedisi*, XXIII (1976) s. 468; Melling'in bu büyük eserinin tıpkıbasımı, aslından çok daha küçük formada olarak İstanbul'da Yapı-Kredi-Bankası tarafından yaptırılarak yayınlanmıştır.

⁷ *Erinnerungen*, s. 44.

kütüphanede yaşamadığı derecede bir gayret ve öğrenme hazzı ile, Bahçekapı'daki Sultan I. Abdülhamid kütüphanesindeki elyazmaları üzerinde çalışır, basma ve yazma kitaplar (500 kadar yazma toplamıştır) satın alır “büyük bir merakla büyük kamu yapılarını, tesislerini” gezer, inceler. Hammer bütün bu malzemeyi, gerek yazmalardan gerek gezin-tilerden elde ettiği bilgileri sonraları İstanbul hakkındaki büyük kitabında kullanacaktır.

Hammer, Türk topraklarında ilk seyahatini görevli olarak 1800 yılında yapar. Bir posta tatarı kıyafetini giyerek (mavi şalvar, kısa çepken, sarı kalpak) İstanbul'dan ayrılır. Çekmeceler, Silivri, Tekirdağı üzerinden Çanakkale'ye gider, buradan Trova'yı ziyaret eder. Çanakkale'den bindiği bir yelkenli onu Sakız adasına götürür; ertesi gün de buradan Rodos'a geçer. Buradan maceralı bir deniz yolculuğu ile Kıbrıs'ın Limassol limanına uğrar, nihayet bir tüccar gemisi ile İskenderiye'ye gitmek üzere yola çıkarsada Mısır sularındaki abluka yüzünden geri döner. Nihayet bir İngiliz savaş yelkenlisi ile yeniden yola çıkar. On gün İskenderiye'de kalan Hammer, tekrar Rodos'a döner. Burada Hammer'in Osmanlı ve İngiliz donanmaları ve komutanları arasında çapraşık diplomatik bir faaliyeti vardır. Bu vesile ile Türk donanması başındaki Kapudan-ı Deryâ Küçük Hüseyin Paşa ile de sık sık görüşmeleri olur. Kıbrıs sularında iken Hammer, Baf'da İngiliz amiralinin yardımı ile küçük bir kazı da yapar, söküp çıkardığı bazı antik parçaların birini yakın dostu olan Amiral Sir Sidney Smith (1764-1840)'e hediye eder, diğerini de Viyana'ya gönderir.

Hammer bu seyahatine dair notlarını “*Doğu'da yapılan bir seyahatte toplanan topografik görüntüler*” başlıklı 190 sahifelik bir kitapta toplamış ve içinde bakır üzerine hakkedilmiş desen, harita ve resimler bulunan bu eser 1811'de Viyana'da basılmıştır⁸. Bu kitabın baskısı tamamlandıktan sonra Devlet sansürünün iznini almak gerekmiş ve bunun için Hammer hayli bekledikten sonra, Graf von Sickingen'in aracılığı ile bu izni iki ay sonra elde edebilmiştir. Bir kaç ay sonra da İmparatora, bir kabul sırasında kitabını bizzat takdim etmiştir. Kitabın ilk bölümü evvelce adı Perinthos olan Marmara (veya Trakya) Ereğli (Herakleia)'si hakkındadır (s. 1-3). Burada Hammer, Antik kalıntılara meraklı bir arkeolog gibidir. Kasabanın ortasında yükselen bir tepede eski bir mabedin kalıntısını bulduğunu

⁸ *Topographische Ansichten gesammelt auf einer Reise in di Levante*; Wien 1811, VIII + 190 s. İçinde Trova'nın bir haritasından başka, Rodos kalesinin planı, Fethiye'de Makri kalesinin gravürü, ve diğer bazı resimler vardır.

belirtir. Bu mabet Bizans devrinde bir kilise biçimine sokulmuş ancak bu da elli yıldır harap bir halde olup, kubbesinin bir bölümü çökmüş, her tarafında otlar çıkmıştır⁹. Henüz bu yıllarda Hammer, Antik çağ tarihi ve kitabelerine meraklıdır. Hatıralarında anlattığı Büyükçekmece köprüsünün kitabesinin kopyasını almağı ihmal etmekte buna karşılık, Ereğli'de bulunduğu eski grekçe kitabe parçalarını kitabının sonunda aynen vermektedir. Trova ovası hakkındaki ikinci bölüm (s. 4-48) hayli uzundur ve İlkçağın başta Homer olmak üzere kaynaklarından derlenen parçalar ile zenginleşmiştir. Sakızadası'na dair olan üçüncü bölümde (s. 49-60) halkı Yunanlı olan bu adanın Osmanlı idaresindeki durumu, coğrafyası, halkının yaşama biçimleri, evleri, ticaretleri, idarî sistemleri özetlenmiştir. Dördüncü bölüm Rodos adası (s. 61-90)'na dairdir. Burada Hammer adanın idaresi hakkında biraz bilgi verdikten sonra şövalyelerin hatıraları üzerinde etraflıca durarak sarayları, kaleyi, limanları, sokakları, kiliseleri anlatır. Ancak bunları tarif ederken, Hammer Avrupalı ve Hıristiyan olduğunu hatırlamakta ve buralardan izlerini bırakarak yüzyıllar önce gitmiş olan Saint-Jean şövalyelerinin arkasından âdeta eziklik duymaktadır. Hatta o kadar ki, Hıristiyanların Fileromo, Türklerin *Sünbüllük* olarak adlandırdıkları tepedeki bir harabenin aslında Meryem adına bir kilise olduğunu ve bunun Kanunî Sultan Süleyman tarafından bir hamama (!) çevrilmiş olduğunu, böylece "... temiz bir ibadet yerinin, gizli şehvet oyunları mekânına..." dönüştürülmüş olduğunu hınçla vurgular.¹⁰ Halbuki bu yazdıkları tamamen gerçeğe aykırıdır. Burası bir Bizans manastırındır ve 1522'de Kanunî Süleyman karargâhını burada kurmuş ve ada alındıktan sonra burası terkedilmiştir¹¹. Hammer hemen arkasından iki bin kadar elyazmaları ile dolu, Hafız Ahmet Efendi'nin 1793/4'de vakfettiği kütüphaneden bahseder ve buranın kurucusunun Cezzar Ahmet Paşa'nın gazabına uğrayarak idamını üzüntü ile kaydeder. Ancak burada Hammer, Viyana'ya elçi olarak giden ve Rodos'da sürgün olup 1799'da idam edilen Ebubekir Ratup Efendi ile Ahmet Efendi'yi karıştırır gibidir. Hammer bütün Doğu ve İslâm tarihine olan merakına rağmen bu kütüphane dışında Rodos'daki

⁹ Bu herhalde bugün hiçbir izi kalmamış olan büyük kilisedir, bunun hakkında bkz. E. Kalinka ve J. Strzygowski, *Die Kathedrale von Herakleia*, "Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts" I (1898) Beiblatt, s. 3-28.

¹⁰ *Topographische Ansichten*, s. 82.

¹¹ L. V. Bertarelli, *Possedementi e Colonie, Isole Egee, Tripolitania, Cirenaica, Eritrea, Somalia* (Guida d'Italia) Milano 1929, s. 108.

Res. 1 — Josef von Hammer - Purgstall (1774 - 1856)'in portresi.

S. Eyice

TOPOGRAPHISCHE
ANSICHTEN

GESAMMELT

AUF

EINER REISE IN DIE LEVANTE

VON

JOSEPH VON HAMMER.

Mit Kupfern und Karten.

WIEN

BEY CARL SCHAUMBURG UND COMP.

1811.

Res. 2 — Hammer'in Osmanlı İmparatorluğunda yaptığı ilk seyyahate dair kitabının takdim sahifesi.

S. Eyice

Rumeli und Bosna

geographisch beschrieben

von

Mustafa Ben Abdalla Hadschi Chalfa

HALL
EDHEM

aus dem Türkischen übersetzt

von

Joseph von Hammer

k. k. Hofdolmetsch und Rath an der Geheimen Hof-
und Staats-Kansley.

W i e n

Im Verlage des Kunst- und Industrie-Comptoirs

1 8 1 2.

Res. 3 — Hammer'in Kâtip Çelebi'nin *Cihannûma*'sının Rumeli ve Bosna bölümlerinin almanca tercümesinin takdim sahifesi.

S. Eyice

F 920

U M B L I C K

AUF EINER REISE

V O N

CONSTANTINOPEL NACH BRUSSA

U N D

D E M O L Y M P O S,

UND VON DA ZURÜCK

Ü B E R

NICÄA UND NICOMEDIEN

V O N

JOSEPH v. HAMMER.

Mit Kupfern, Karten und Inschriften.

PESTH, 1818.

BEY ADOUF HARTLEBEN.

Res. 4 — Hammer'in Bursa seyyahatine dair eserinin takdim sahifesi.

Constantinopolis

und der

B o s p o r o s ,

örtlich und geschichtlich beschrieben

v o n

Jos. von Hammer.

Mit 120 griechischen, lateinischen, arabischen, persischen
und türkischen Inschriften, dem Plane der Stadt Con-
stantinopel und einer Karte des Bosporos.

E r s t e r B a n d.

Pesth, Hartleben's Verlag. 1822.

Res. 5 — Hammer'in İstanbul ve Boğaziçi hakkındaki iki ciltlik eserinin
taksim sahifesi.

S. Eyice

NARRATIVE OF TRAVELS
IN
EUROPE ASIA, AND AFRICA,
IN
THE SEVENTEENTH CENTURY,
BY
EVLIYA EFENDI.

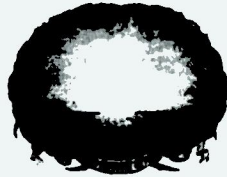
TRANSLATED FROM THE TURKISH

BY

THE RITTER JOSEPH VON HAMMER,

F. M. R. A. S., &c. &c. &c.

VOL. I., PART I

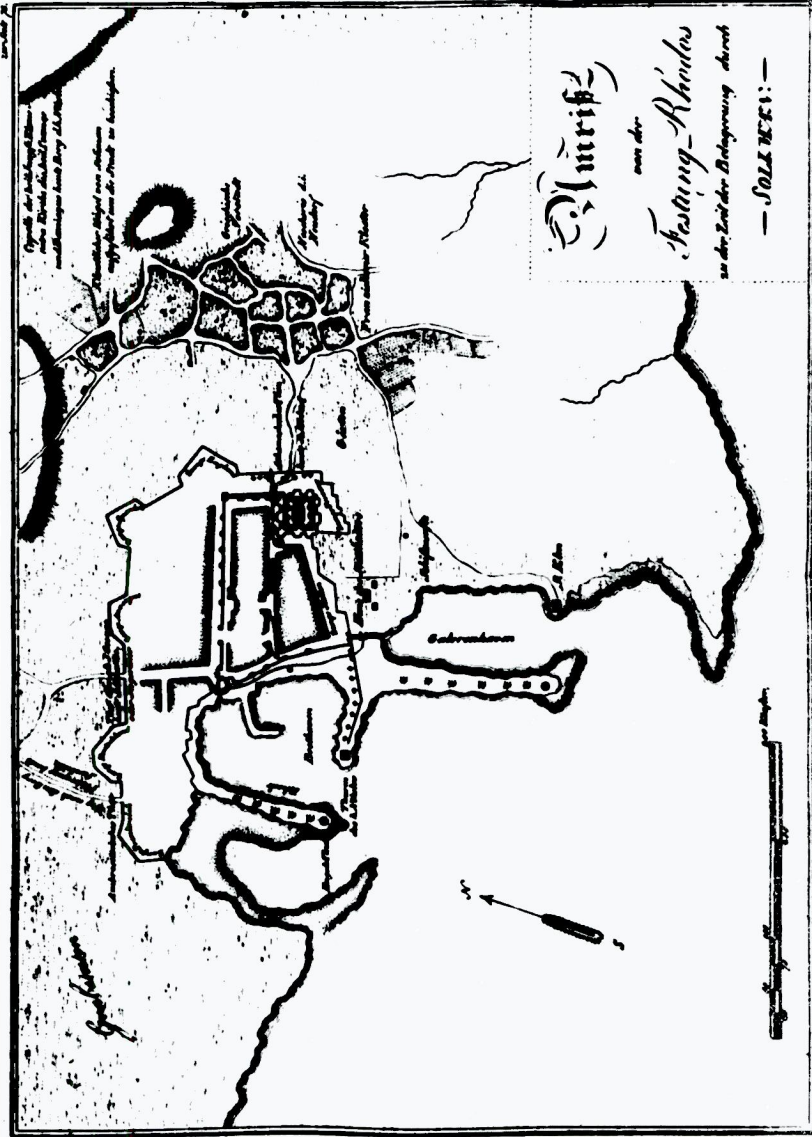
LONDON:
PRINTED FOR THE ORIENTAL TRANSLATION FUND
OF GREAT BRITAIN AND IRELAND;

SOLD BY

WILLIAM H. ALLEN & CO. LEADENHALL STREET.

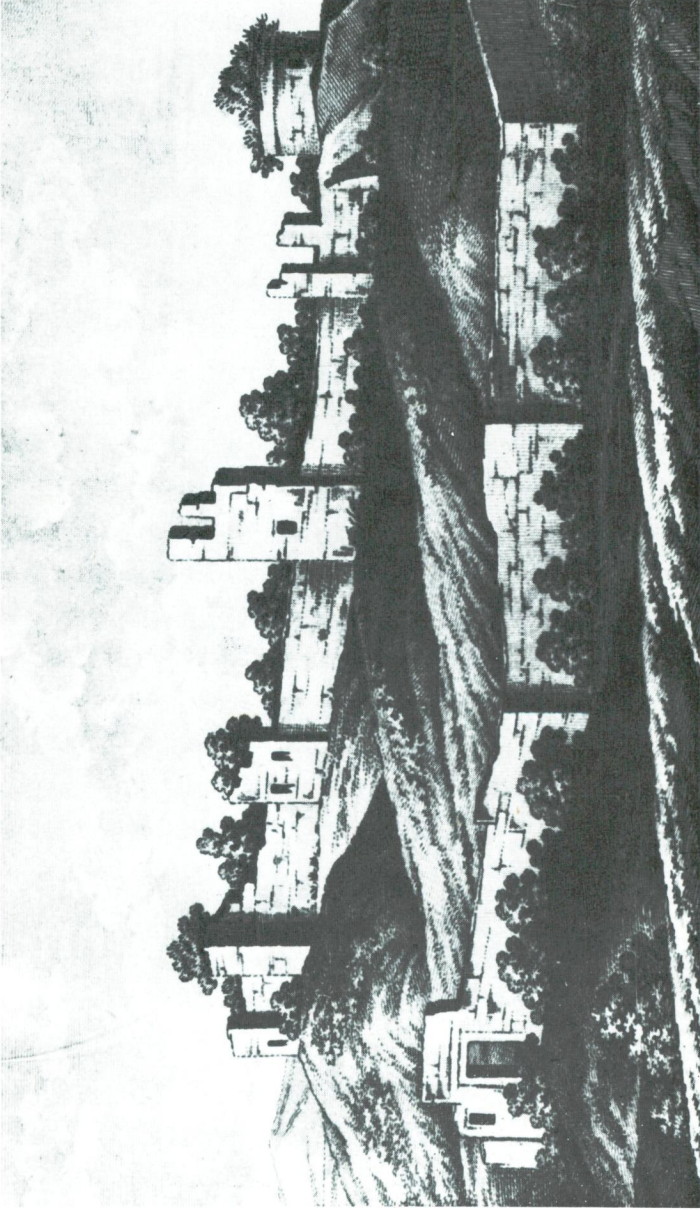
M.DCCC.XI.VI.

Res. 6 — Hammer'in Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâmesi*'nden yaptığı
İngilizce tercümenin takdim sahifesi.

Res. 7 — Hammer'in ilk seyhatnamesindeki Rodos kalesi ile limanının planı.

S. Eyice

Res. 8 — Hammer'in ilk seyahatnâmesindeki Makri (Megri - Fethiye) kalesinin gravürü.

hiçbir Türk eserine ilgi duymaz¹². Başta Süleymaniye camii olmak üzere birçok cami, hamam, çeşme ve Murad Reis camii haziresinde gömülü olan çok sayıdaki Osmanlı tarihi ve edebî şahsiyetinin mezarlarından tek kelime ile olsun bahsetmez. Halbuki geleceğin büyük Osmanlı tarihçisi için bunlar önemli belgelerdir¹³.

Kitabın beşinci. bölümü, Rodos'dan geçtiği karışdaki Antik *Telmissos* olan Makri (Fethiye)'ye dairdir (s. 91-117). Makri Güney-Batı Anadolu'da antik bir şehirdir. Türklerin Meğri olarak adlandırdıkları bu yerde birçok antik kalıntılar vardır. Kitabına Meğri kalesinin bir de güzel gravürünü koyan Hammer, buradaki Antik lâhitlere karşı büyük bir ilgi duyar, bunları ve mezar odalarını sınıflara ayırarak herbirinin özelliklerini uzun uzadıya anlatır. Burada da Türk kültürü ile ilgili olarak kısaca anlattığı tek şey yol kenarlarındaki, küçük vakıf su sarnıçlarıdır. Kitabın altıncı bölümü çok kısa olup Yafa hakkındadır (s. 118-120); son yedinci bölüm ise Kıbrıs'a (s. 121-156) ayrılmıştır. Burada Hammer yalnız ve yalnız, Antik çağdan kalan izler ve hatıralar ile ilgilenmiştir. Sadece Larnaka yakınında elli yıl kadar önce bulunan bir eski mezarın, halk rivayetleri ile kutsal bir türbe ve ziyaret yeri durumuna geldiğine işaret eder¹⁴. Kitap, çeşitli yerlerden derlenmiş hepsi de antik çağa ait kitabeler ile (s. 159-190) sona erer.

Görülüyor ki Hammer'in bu eserinde, onun ileride kendisini vereceği bilim dalına işaret eden hiçbir şey yoktur. O tarihlerde geleceğin büyük Doğubilimcisi henüz, aynı yılların Batılı seyahatçılarının hemen hepsi gibi Antik medeniyetin izlerinin arayıcısıdır.

Hammer, bu kitabın basıldığı yıllarda bize daha yakın olan başka bir konuyu da ele almış bulunuyordu. Freiherr B. von Jenisch (1734-1807) ile von Wallenberg'in toplamış oldukları İslâm elyazmalarını sahiplerinin

¹² Halbuki Rodos'da oldukça önemli Osmanlı devri eserleri vardır, bkz. H. Balducci, *Architettura turca in Rodi*, Milano 1932; türkçesi, *Rodos'ta Türk mimarisi* (Türk Tarih Kurumu yayını, IV, 3) çev. Celâlettin Rodoslu, Ankara 1945.

¹³ Sadrazamlar, Vezirler ve Kırım Hanlarından bazıları ile edebiyat tarihinde tanınmış bazı şahsiyetlerin gömülü oldukları Murad Reis camii haziresindeki mezarlar için bkz. V. Strumza, *Il tecché di Murad Reis a Rodi*, "Rivista delle Colonie Italiane" VIII, 1 (Bologna 1934) ayırbaşım olarak da yayımlandı. Ayrıca bkz. Celâlettin Rodoslu, *Rodos ve İstanköy adalarında gömülü tarihi simalar*, Ankara 1945.

¹⁴ Kış. G. Jeffery, *A description of the historic monuments of Cyprus, Studies in the archaeology and architecture of the Island*, Cyprus 1918, s. 184. Ayrıca bkz. Oktay Aslanapa, *Kıbrıs'ta Türk eserleri* (Kültür Bakanlığı yayımları) İstanbul 1975, s.30. Bu Hala Sultan tekkesi ve ziyaret-yeri olmalı; bkz. R. Millex, *Chypre* (Les guides Nagel) Genève-Paris 1963, s. 83-84. Hammer buranın yeni keşfedildiğini yazarken herhalde aldanmıştır.

ölümleri üzerine dağılmaktan kurtararak kendi kütüphanesinde birleştiren Doğubilimci ve Göttingen İlimler Akademisi şeref üyesi Polonyalı Kont Wensezlaus Severin Rzewusky (1765-1832)'nin koleksiyonunda bulunan bir elyazma onu ilgilendirmişti. Batılıların Hacı Kalfa olarak adlandırdıkları Kâtip Çelebi'nin meşhur *Cihannûma* adlı eseri Osmanlı devri Türk coğrafyasının baş kaynağı idi¹⁵. Hammer, Kont Rzewusky'nin kütüphanesinde, Kâtip Çelebi'nin bu önemli eserinin, müellif hattı veya düzeltmeleri ile bir nüshasına raslamıştı. *Cihannûma*, H. 1145 (1732/33)'de İbrahim Müteferrika'nın matbaasında basılmış olmakla beraber bu baskı tamam değildi¹⁶. Bunda Rumeli bölümü eksik idi¹⁷. Halbuki Rzewusky elyazmasında Rumeli ve Bosna Beylerbeyliği bölümleri de bulunuyordu. Hammer, işte bu bölümleri Almancaya çevirmiş, başına Kont Rzewusky'ye çok saygılı uzunca bir sunuş yazısı koymuş ve küçük bir cilt halinde Viyana'da 1812'de yayınlamıştır¹⁸. Sonraları hatıralarında Kont'un kendisine teşekkür olarak, iyi bir yarış atı hediye ettiğini ancak, buna bakacak maddî imkânları olmadığı için, hediyeyi kabul etmediğini bildirir¹⁹.

Bu 198 sahifelik kitapda Edirne'den başlayarak, Osmanlı İmparatorluğunun Rumelideki topraklarının ve buradaki şehir ve kasabaların kısa tarifleri yer almaktadır. Etraflıca surette bütün camileri, medreseleri, kalesi, çarşıları ile anlatılan Edirne'den sonra Vize, Kırkkilise (yani Kırklareli), Silistre, Niğbolu, Vidin, Çirmen, Sofia, Gelibolu, Selânik, Köstendil,

¹⁵ Cevdet Türkay, *Osmanlı Türklerinde Coğrafya* (Maarif Vekâleti yayını) İstanbul 1959, s. 33-37; F. Taeschner, *Die geographische Literatur der Osmanen*, "Zeitschrift d. Deutschen Morgaenlaendischen Gesellschaft" II, I (1923) s. 57 ve dev. bilhassa s. 60.

¹⁶ Osman Ersoy, *Türkiye'ye matbaanın girişi ve ilk basılan eserler* (Ank. Üni. Dil-ve Tarih-Coğ. Fak. Yayınları, 129) Ankara 1959, s. 42-43; E. Carleson, *İbrahim Müteferrika basımevi ve bastığı eserler* (Türk Kütüphaneciler Derneği yay.) Ankara 1979, s. 11.

¹⁷ F. Taeschner, *Zur Geschichte des Djihännümâ*, "Mitteilungen des Sem. für Orientalische Sprachen" XXIX, 2 Abt. (1926) s. 99 vd.; F. Babinger, *Die Geschichtschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig 1927, s. 197-200.

Kâtip Çelebi'nin bu önemli eserinin bir coğrafyacı gözüyle değerlendirilmesi hususunda bkz. Hamit Sadi Selen, *Cihannümâ*, şu kitapta: *Kâtip Çelebi, hayatı ve eserleri hakkında incelemeler* (Türk Tarih Kurumu yayınlarından, VII, 33) Ankara 1957, s. 121-136.

¹⁸ *Rumeli und Bosna, Geographisch beschrieben von Mustafa ben Abdalla Haddschî Chalfa*, Wien 1812, XVI + 198 s.

¹⁹ *Erinnerungen*. s. 237. Çok meraklı ve bilgili bir Doğubilimci (Orientalist) olan Kont Rzewusky, Hammer'in yayınladığı *Fundgrube des Orinets* başlıklı derginin de koruyucu ve herhalde maddî bakımdan yardımcısı olmuştur. Bu dergide kendisi de atlar ve atların tarihi hakkında bazı ilgi çekici araştırmalar yayınlamıştır. Bu da onun Doğu bilimleri dışında başlıca merakının atlar olduğunu gösterir.

Üsküp, Tırhala, Eğriboz, Mora, İnebahtı, Karlili, Yanya, Delvine, Avlonya, Elbasan, İškodra, Ohri, Prizren, Vulçetrin, Dukagin, Alacahisar, Semendre sancaklarındaki başlıca şehir, kasaba ve ufak yerleşmeleri hakkında kısa bilgiler verilir. Bosna Beylerbeyliği bölümünde ise Bosna, Klis, Kirka, Izvornik, Hersek sancaklarındaki yerler anlatılmıştır²⁰ Kitabın son yirmi sahifesi Rumeli'nin şehirlerarası yollarının mesafeleri, Sultan I. Ahmed, IV. Mehmed'in yolculuklarının güzergâhları, bir Avusturya mühendisinin yol güzergâhı ile Hammer'in bir yol notuna ayrılmıştır. Bu sondaki listelerin *Cihannûma*'dan alınmadığı, Hammer tarafından tercümeyle eklendiği tahmin edilebilir. Kont Rzewusky'nin 1832'de ölümünden sonra kitapları satıldığında, yazmaların bir kısmı Viyana'da Hofbibliothek (şimdi Nationalbibliothek)'e girmiş, bazıları Rusya'ya gitmiş, bazıları da ortadan yok olmuştur²¹. Bu yazmanın Viyana'dakilerden biri olduğu ileri sürülür (Nr. 1282). *Cihannûma*'nın Rumeli ve Bosna'dan bahseden ve türkçe baskıda bulunmayan kısımları Kâtip Çelebi'nin eserinin birinci ve bitmemiş redaksiyonuna ait olarak görülür. Aynı eserin yine bitmemiş bir de ikinci redaksiyonu vardır. Fakat Osmanlı İmparatorluğunun Avrupadaki topraklarına dair verilen bu ansiklopedik bilgilerin ne kadar değerli oldukları azımsanamaz. Bugün hâlâ yeteri kadar tanınmayan bir yazmadan bu bölümleri bir yabancı dile çevirerek yayınlamak suretiyle Hammer'in yaptığı hizmet gerçekten çok büyüktür²². Ne kadar üzücüdür ki, Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa'daki coğrafyasını tanıtan bu çok değerli kaynak bugüne kadar Hammer'in almanca tercümesinden başka bir yayına konu olamamıştır.

²⁰ Osmanlı İmparatorluğunun Rumeli'deki topraklarının coğrafyası, Hammer'in bu yayınından az sonra bir başkası tarafından da bir kitapta anlatılmıştır. Yazar halinde Hammer'den faydalanmış olmakla beraber, bazı değişik bilgiler de vermekte ve onu kaynak olarak göstermemektedir. Kitabın takdim sahifesinde "En iyi yardımcı kaynaklardan derlendiği (Nach den vorzüglichsten Hülfquellen bearbeitet)" belirtilmiştir, bkz. J. Hütz, *Beschreibung der Europaischen Türkei nebst einer allgemeinen Übersicht des ganzen Türkischen Reichs*, München 1828.

²¹ Graf Rzewusky'nin adı Hammer'in hatıralarında birçok yerde geçmektedir, bkz. *Erinnerungen*, indeks; F. Babinger, *Eine verlorene morgenlaendische Handschriftensammlung*?, "*Zentralblatt für Bibliothekswesen*" XXXVI (1919) s. 268-269; Babinger'in görüşüne göre, Hammer'in tercümede kullandığı yazma, Viyana'da Hofbibliothek şimdi Nationalbibliothek'de 1282 numarada kayıtlıdır, klş. G. Flügel, *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften des Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek zu Wien*, Wien 1866, II, s. 434.

²² *Cihannûma*'nın İstanbul kütüphanelerinde bulunan çeşitli elyazmaları için bkz. Cevdet Türkay, *İstanbul kütüphanelerinde Osmanlı'lar devrine ait türkçe-arapça-farsça yazma ve basma coğrafya eserleri bibliyografyası* (Maarif Vekâleti-Bilim eserleri serisi) İstanbul 1958.

Hammer, İstanbul'da bulunduğu yıllarda, 1804'de bir Bursa ve İznik seyahati yapmış ve bunun notlarını Peşte'de 1818'de "*İstanbul'dan Bursa'ya ve Olympos (= Uludağ)'a ve buradan İznik ile İzmil üzerinden geriye dönüşde görülenler*" başlığı altında 200 sahifelik bir kitap halinde yayınlamıştır²³. Hammer, hatıralarında bu Bursa seyahatnamesini, *Topografya görüntüleri kitabının bir eki (Seitenstück)* olarak tarif eder²⁴. İstanbul'daki Prusya maslahatgüzarı Anton, Freiherr von Bielfeld ve İngiliz elçilik kâatibi Straton ile beraber yaptıkları²⁵ bu seyahatin hikâyesini Hammer Avusturya İmparatoriçesi Karoline Auguste'a sunmuştu²⁶. İçinde bir kroki ile bir Bursa plânı olan kitabın başında esas seyahatname bulunmakta (s. 1-166); bunun arkasından çeşitli notlar gelmektedir:

s. 167-170, Kâtip Çelebi'nin *Cihannüma*'sından Sakarya'nın Sabanca gölü ile birleştirilmesi hakkında verilen bilginin tercümesi.

s. 171-172, *Vasıf Tarihi*'nden, 1758'de aynı proje hakkında notlar,

s. 173-175, yine *Cihannüma*'dan Hüdavendigâr sancağı hakkında yazılanların tercümesi.

s. 175-177, İzmid hakkında yazılanların tercümesi.

s. 178-182, yol güzergâhları,

s. 185-200, karşılaştığı ve kopyasını aldığı kitabeler.

Aradan geçen dört yıl içinde çok büyük bir ilerleme olmuş ve Hammer, önceki seyahatnamesinde yalnız antik kalıntılarla ilgilenirken, Osmanlı tarihinin beşiği olan Bursa'da Türk eserlerini görmeğe, tanımağa büyük bir gayretle girişmiştir. Deniz yolu ile Mudanya üzerinden Bursa'ya giden Hammer, önce Acemler çeşmesi ve Çekirge'yi anlatır. Kitabın ikinci bölümü ise Bursa'nın tam bir "turistik" kılavuzudur²⁷. Hammer bu Türk

²³ *Umblick auf einer Reise von Constantinopel nach Brussa und dem Olympos und von da zurück über Nicae und Nicomedien*, Pesth 1818, X + 200 s. ayrıca 1 lev. kroki ve 1 Bursa plânı

²⁴ *Erinnerungen*, s. 245.

²⁵ *Erinnerungen*, s. 149.

²⁶ Bu seyahatnamenin fransızca bir tercümesi de yayınlanmıştır: *Relation d'une excursion de Constantinople à Brousse, au Mont Olmpe, à Nicée et à Nicomédie en Asie-Mineure*, çev. M. W. "Nouvelles Annales de Voyages" 1. série, V (1820) s. 241-335.

²⁷ Bursa'nın kaphçaları ile birlikte eski eserlerini de bir turist rehberi gibi tarif eden başka bir kitap da Sultan II. Mahmud'un emriyle ilk Tıbbiye'i kuran Dr. C. A. Bernard tarafından yazılmıştır, bkz. *Les bains de Brousse en Bithynie (Turquie d'Asie) avec une vue des bains et un plan des environs de Brousse*, İstanbul 1842; bu kitabın türkçesi de yayınlanmıştır, *Kaplıca risalesi*, İstanbul 1265; yeni harflerle özeti için bkz. *Bursa Banyoları*, yay. Rıza Ruşen Yücer, İstanbul 1943; bu eser ve yazarı hakkında bkz. s. Eyice, *Bursa kaphçalarını ilmi bakımdan ilk olarak inceleyenlerden Dr. Bernard ve eseri*, "I. Ü. Tıp Fakültesi Dergisi" XXXIII (1971) s. 485-495.

şehrinin kalesini, kapılarını, kaplıca ve hamamlarını tarif eder, bu arada 16. yüzyıl şairlerinden Necati'nin bir şiirini de almancaya çevirir. Eski Kaplıca, Kara Mustafa Paşa Kaplıcası, Yeni Kaplıca ve Kükürtlü hakkında gördüklerini yazdıktan sonra camilere geçer, ilk olarak Ulu Cami'yi anlatır. Bu vesile ile bazı bilgiler verir ki, bunlar caminin tarihçesi için ilgi çekicidir. Meselâ, Hammer'e göre buradaki şadırvan Müftü Aziz Efendi tarafından yaptırılmıştır. Sol minarenin şerefesinde ise, artık su akmayan bir fısıkye vardır. Çekirge'deki Murad Hüdavendigâr İmareti mimari bakımdan o kadar başka Türk eserlerinden farklıdır ki, bunun mimarı Hammer'e göre bir Batılı olmalıdır. Bu sırada Yıldırım Bayazıd İmareti yanındaki medrese harap ve bakımsız bir haldedir. Fakat Hammer'in hayranlıkla anlattığı yapı, I. Mehmed'in eseri olan Yeşil Cami'dir. Bu yapının mermerlerini ve yazılarını "ayna gibi parıldayan madenleri" andırdığını belirtir. Civarda açık bir "musalla; yani bir namazgâh vardır. Sonra Muradiye'den bahsederek, diğer camilere ve başlıca tekkelere (Mevlevihane, Emir Sultan, Üftade, Abdal Murad vs...) geçer. Bir vakitler sarayın bulunduğu yer *Tophane* olmuştur. Yerinden şehre ve ovaya hâkim bir manzara vardır. Fakat içerisi bir mezbeledir. Ancak plân belli olmakta, hamamlar, bahçe, kasırlar ve çeşmelerin kalıntıları, duvar yıkıntıları sezilmektedir. Burada, bilhassa Haremden bahsederken Hammer romantik ve üzgündür²⁸. Bursa'da o sıralarda kale içindeki evler de harap ve bakımsızdır. Tophane de sebze bahçesi halindedir. Sokaklar boştur. Türbeleri anlatırken Osman ve Orhan Gazilerin eski birer Bizans kilisesinde yattıklarına işaret etmekle beraber, bunları ters anlattığını sanıyoruz²⁹. Sonra Murad, Bayazıd ve en güzel türbe olarak Çelebi Mehmed'inkini (Yeşil türbe) tarif eder. O sırada bu türbe güzel bir bahçe içindedir. ve kapısı önünde, kubbesini aşan çok uzun iki selvi vardır. Ancak herşeye rağmen Orhan Gazi'ye *Barbar* sıfatını yakıştırmaktan kendini alamaz. Yatır ve âlimlerin türbelerinden bahsettikten sonra, Bursa evlerini taş, tuğla ve ahşaptan yapıldıklarını, bilhassa sokak köşelerinde, evlerin sivri köşelerinin zarif pahlara sahip olduğuna işaret eder. Bu mukarnash pahları o derece beğenir

²⁸ Bursa sarayının kalıntılarını 1830'larda, Anadolu'da geziler yapmış olan Ch. Texier (1802-1871) de tarif etmektedir, bkz. Ch. Texier, *Asie Mineure* (Col. L'Univers) Paris 1862, s. 118; bilhassa bkz. A. Gabriel, *Une capitale Turque, Brousse, Bursa*, Paris 1958, I, s. 28-30; İsmail Hami Danişmend, *Bursalıların Bursacılığı, "Türklük" II*, sayı 10 (1940) s. 233, Evliya Çelebi ile Texier'nin verdiği bilgileri tekrarlamaktadır.

²⁹ S. Eyce, *Bursa'da Orhan ve Osman Gazi türbeleri, "Vakitler Dergisi" V* (1962)s. 131-147, ayrıca 14 resim.

ki, kitabına bu mimarî unsurun acemice çizilmiş bir krokisini koyar. Nüfusun abartmalı olarak 100 000 Türk olduğunu, buna karşı 6000 Ermeni, 3500 Rum, 1200 Yahudinin yaşadığını bildirir. Bursa'lular bazı yabancıların iddia ettiği gibi yabancı düşmanı değillerdir. Hatta onları her yerde dostça karşılamışlardır. Fakat çoğunun gözleri sakattır. Buna da Kaplıca suları sebep olmuştur. Hammer Bursa'daki ipek ticareti, kumaş ve peştamallar hakkında da bilgi vererek, idarî durumunu da özetler.

Kitabın üçüncü bölümü 14-15 Ağustos'da çıkıp bir gece kaldıkları Olympos yani Uludağ'a dairedir. Bu vesile ile bazı yaylaları anlatır. Ve bunların adlarının nereden geldiklerini açıklar. Böylece Gazi yaylası, Çardak yaylası, Elmaçukuru yaylası hakkında bilgi verir. Türkiye'nin en büyük derdi olan orman tahribinden üzüntü ile bahsederek, odununu almak için ormanların yakıldığını söyler. Hammer, Uludağ'dan güneş batışının ihtişamını seyretmiş ve bunun için dağda gecelemiştir. Türkmenler onlara alabalık ve kuzu çevirmesi hazırlarlar Hammer'e göre en iyi alabalık Kırkpınar gölünden çıkar. İlgi çekici bir kaya kitlesi vardır ki buna Çoban kayası derler. Dağın iki zirvesi vardır. Bunlardan birinde eski bir Bizans manastırının kalıntıları o sıralarda hâlâ görülmektedir³⁰.

Bursa'dan dönüşün anlatıldığı dördüncü bölümde çevrenin coğrafyası üzerinde etraflıca duran Hammer, İznik gölünün etrafını, buradaki köyleri anlatır. Beşinci bölüm, İznik'e ayrılmıştır. Burada bu zengin tarihçeli kasabanın geçmişini anlattıktan sonra artık 200 evlik berbat bir köy halinde olduğuna işaret eder. İki cami ile bir kilise vardır. Evvelce Ayasofya kilisesi olan Orhan Gazi camii harap ve yarı yıkık durumdadır. Hammer İznik surları ve kapılarından bahsederken, Türklere taraftar bir tutuma girer, Bizans İmparatorlarının Roma çağına ait kitabeleri bozmuş olmalarına karşılık, Türklerin bu eski yazılara ilişmediklerini vurgular. Sarmaşıklarla kaplı surlar ise melânkolik bir güzelliğe sahiptir. İznik bölümünün sonunda, İznik dışında bir tepede görülen dev ölçülü Antik lâhit (Berberkaya)'ten de bunun bir krokisini vererek bahseder³¹ ve İznik çiniciliğini de kısaca anar.

³⁰ Uludağ manastırları hakkında tarihi bilgileri derleyen fakat kalıntılara dair fazla bir şey vermeyen bir kitap yayınlanmıştır, bkz. B. Menthon, *Une terre de légendes: l'Olympe de Bithynie, ses saints, ses couvents, ses sites*, Paris 1935; aynı konuda türkçe küçük bir kitap yayınlanmıştır, Osman Şevki Uludağ, *Uludağ, Tapınakları-Keşişleri-Dervişleri*, İstanbul 1936. Burada yazar, s. 4'de Hammer'in yanlış bilgi verdiğini ve tepede manastır kalıntısı veya insan eliyie yapılmış hiçbir şey bulamadığını bildirir.

³¹ İznik hakkındaki hemen hemen bütün yayınlarda gravürü veya fotoğrafına raslanan bu tek taştan yontulmuş dev ölçüdeki lâhit, maalesef 1952-1953 kışında tamamen parçalanmıştır, hak. bkz. A. M. Schneider, *Die römischen und byzantinischen Denkmäler von Iznik-Nicaea* (Istanbul Forschungen, 16), Berlin 1943, s. 7-8, lev. 3; G. Kleiner, *Hellenistische*

Altıncı bölüm İznik-İzmid yolu üzerinde gördüklerinin tarifidir. Delikli taş, Beştaş adı verilen mezar anıtını görür. Çevreden gemi yapımı için devamlı ağaç kesildiğini belirtir. Karadeniz'e bağlama projelerini saçma (*absurd*) bulur. Sahifeler dolusu bu konu üzerinde durur, tenkit eder ve Romalı yazar Plinius'un bu konuda verdiği bilgilerin İznik Gölü değil Sabanca gölüne ait olduğu sonucuna varır. Ayrıca Türk devrindeki bu çeşit projeleri de özetler. Yedinci bölüm, İzmid ile körfez hakkındadır. İzmid'de eski bir kilisenin Orhan Gazi camii olarak kullanıldığına işaret eder^{31a}. Burada muhteşem bir eser olan Pertev Paşa camiiinden başka üç cami, Rüstem Paşa hamamı, Pertev Paşa'nın çok güzel ve ortasında bir de köşkü bulunan üstü kurşun kaplı bir de kervansarayı vardır. Bu köşk itibarlı kişilere mahsustur. Hammer ve yanındakiler de bu kervansarayda gecelerler³². Seyyah, o sıralarda da ziyaret edilen Yalova Kaplıcaları hakkında da bilgi verir. Sonra körfez boyunca sıralanan yerleşme yerleri, Hereke, Dil iskelesi, Tuzla, Gebze, Pendik ve Maltepe hakkında kısa bilgiler vererek Üsküdar'a ulaşır.

Bu kitabın sonundaki kitabe kopyaları arasında, Tekirdağ'nda gördüğü birkaç kitabe ilgi çekicidir. Aslında *Topoğrafya görüntüleri* kitabında yer alması gereken bu kitabeler Tekirdağ kasabasında, Macar mültecilerinin küçük kilisesinde Prens Rakoczi ve yanındakilere aittir. Öbür kitabında, Hammer, bu kiliseye bakan yaşlı bir Macarın evinde kaldığını ve kitabeleri gördüğünü bildirir, ancak kopyalarını, Tekirdağ ile ilgisi olmayan bu ikinci seyahatnamesinde verir³³.

Sarkophage in Kleinasien, "İstanbul Mitteilungen" VII (1957) s. 8, lev. 5, res. 2. Bu lâhidin bir kenarına oyularak yazılmış olan ibraniçe bir yazıyı, Hammer eski fenike yazısı sanmıştır. Berberkaya olarak adlandırılan bu esere dair elimizdeki malzemeyi küçük bir makale halinde yayına hazırlamaktayız.

^{31a} Aşıkpaşazade'nin bir kaydına dayanan bu iddianın gerçeğe uymadığı ileri sürülmüştür. Bugünkü camide, evvelce kilise olduğunu gösteren hiçbir iz görülmemektedir, bkz. E. Hakkı Ayverdi, *Osmanlı mimârisinin ilk devri* (İstanbul Fetih Cemiyeti yayını, no. 57) İstanbul 1968. s. 155-158.

³² Hammer ve arkadaşlarının içinde geceledikleri ve mamur bir durumda gördükleri bu kervansaray sonraları tamamen yıkılmıştır. Mimar Sinan'ın eseri olan bu binanın 1940'larda sadece bir kaç duvar kalıntısı vardı, bkz. A. Saim Ülgen, *Pertev Mehmet Paşa'nın eserleri hakkında mimari izahat*, "Vakıflar Dergisi", II (1942) s. 241-243.

³³ S. Eyice, *Rakoczi Ferenc'den hatıralar*, şu eserde: *Türk Macar kültür münasebetleri ışığı altında II. Rakoczi Ferenc ve Macar mülteciler Sempozyumu (31 Mayıs-3 Haziran 1976)*, İstanbul 1976, s. 68-124. Hammer, Tekirdağ'ndaki kilisede bulunan Rakoczy, Sebrik de Szarvaskend ile Esterhazy'nin mezar kitabelerinin kopyalarını vermektedir. Rakoczy'nin mezar kitabesinin aynen bir eşi de cesedinin gömüldüğü İstanbul'da Galata'daki Saint Benoît kilisesinde bulunmaktadır. Tekirdağ'ndaki mezarın, mülteci prensin cesedi tahnit edilirken çıkarılan ahşası için yapılmıştır.

Josef von Hammer, Peşte'de 1822 yılında İstanbul ve Boğaziçi hakkında iki ciltlik kocaman bir eser de yayınlamıştır. Parma düşesi Marie Lousie'e sunulan, birinci cildi XXVIII + 626 + LXXII sahife ve büyük bir İstanbul plânı; ikinci cildi 534 + LXXIV sahife ve İstanbul Boğaziçi haritasından meydana gelen, toplam 1334 sahifelik bu büyük eser, İstanbul ve yakın çevresi hakkında toplu bilgi veren ilk genel kitaptır³⁴. Hammer, İstanbul hakkında günümüze kadar yazılan kitapların başında yer alan bu ana eserde, sırası geldikçe Antik çağ ve Bizans tarihinden bahsetmekle beraber, şehrin içindeki ve çevresindeki Türk eserlerini, Türk kaynaklarından derlediği bilgilerle tanıtmaya çalışmaktadır. 1800'lerin yalnız antikite-ler ile ilgilenen Hammer'i artık yoktur. Şehrin ve çevresinin coğrafyası, iklimi, bitki ve madenleri ile başlayan yazar, surlar, kapılar, limanlar, meydanlar, sokaklar, anıtlar, saraylar, devlet binaları, camiler, kiliseler, havralar, türbeler, tekkeler, imaretler, darüşşifa ve umarhaneler, mektepler, medreseler, matbaalar, meyhaneler, kahvehaneler, hamamlar, çeşme, sebil, ve sarnıçlar, su yolları, bentler, su terazileri, çarşı ve pazarlar, bedestenler, kapanlar, han ve kervansaraylar, baruthane, dökümhane, tersane, çapa dökümhanesi, kışlalar ve kaleler bu muazzam eserin birinci cildinde ele alınan başlıca konulardır. Aynı cildin sonunda ise birçok grekçe ve türkçe kitabenin metinleri ile almanca tercümeleri yer almaktadır. Bunların arasında bugün en ufak izi bile kalmamış yapılara ait olanlar, bütün yanlış okunmuş ve hatalı baskıya rağmen yine de önemli tarih belgeleridir³⁵.

İkinci ciltte, Hammer, İstanbul'un çevresini işlemekte, önce Trakya tarafından Büyükçekmece'den başlayarak hiçbir yeri unutmaksızın, Yeşilköy, Baruthane, Davut paşa, Topçular, Otakçılar, Çömlekçileri ve daha birçok yeri tariften sonra Eyüb'e geçmekte Alibey, Kâğıthane dereleri ve bunların kıyılarını anlatarak Halic'in yukarı kıyısını Karaağaçdan Tophane'ye kadar işlemektedir. İkinci büyük bölümde Kilyos'a kadar Boğaziçi'nin Rumeli yakası, üçüncü büyük bölümde ise, Anadolu fenerinden Kuzguncuk'a kadar Anadolu yakası yerleşme yerleri tarihçeleri ile tarif edilmiştir. Dördüncü bölüm, Üsküdar, Bulgurlu, Kadıköy ve Adalar'a dairedir.

³⁴ *Constantinopolis und der Bosphorus, örtlich und geschichtlich beschrieben*, Pesth 1822, 2 cilt. Bu eserin son yıllarda daha ufak formada olmak üzere tıpkıbasımı yapılmıştır.

³⁵ Bu hususta iki örnek verebiliriz: *Const. u. d. Bosp.* I, s. XXI, no. 10'da, Yedikule'de İmrâhor İlyas Bey camii'nin H. 1219 (=1804/05)'da Narperver (Nâzıperver?) Usta tarafından ihyasına dair kitabe, tercümesi s. XLII'de. Bugün cami harap bir halde durmakta fakat kitabe ortada yoktur. *Ay. eser*, II, s. I ve dev. da ise bugün en ufak izleri bile kalmayan Karaağaç ve Sâdâbâd saraylarının tarih manzumeleri verilmiştir, tercümeleri, s. XXV ve dev.

Hammer bir İstanbul Ansiklopedisi mahiyetinde olan bu büyük eserini, İstanbul'u tanımak isteyen yabancılar için bir seyyah rehberi gibi tasarlamıştır. Nitekim ikinci cildinde s. 378'inden itibaren, mühendis Kauffer'den aldığı, altı güne bölünmüş bir gezi programına yer vermiştir. Kitabın son bölümü İstanbul'da o sıra karşılaşılan bu büyük İmparatorluğun her bir köşesinden gelen insanların milliyetlerine ayrılmıştır. Hammer, ayrı bir başlık koymaksızın çeşitli meslek ve esnaf ile sanatkârları, Evliya Çelebi'nin birinci cildinden özetleyip almancaya çevirerek eklemiştir. Ancak bunu metnin içinde ve listenin sonlarında (s. 521) bir vesile ile belirtir. Bunun arkasından da Osmanlı devletinin o sırada mevcut çeşitli resmi daireleri hakkında bilgi verir. Cildin sonunda yine birçok kitabenin, hepsi pek doğru olmayan kopyaları ve almanca tercümeleri yer alır. Bunların arasında da bugün artık kaybolmuş olanlar pek çoktur.

Hammer bugün bile aranılan ve başvuru bir kaynak kitap olan bu eserini hazırlarken muhakkak ki şehri ve çevresini gezip dolaşmıştır. Ancak şehrin eski eserlerini ve tarihini iyi tanıyan bir uzmanın yer yer gözünden kaçmayan bir husus Hammer'in bu yer ve yapıların hepsini görmediğidir. Bazı yerler ve yapılar hakkında yazdıkları görgüye değil, kitabî bilgilere dayanmaktadır. Fakat ne olursa olsun bu aksaklıklar bu büyük eserin değerine gölge düşürmez. Kitabın sonundaki İstanbul plânı ise İstanbul'da Fransız elçisi olarak bulunan ve etrafına topladığı araştırmacı, ressam, uzmanlar ile âdeta bir akademi kuran ve onların yardımcılığı ile muhteşem bir eser meydana getiren Comte de Choiseul-Gouffier'nin yanındaki mühendis Fr. Kauffer'in meydana getirdiği ilk İstanbul plânıdır. Ancak esası 1776 da çizilen bu plân 1786 da düzeltilmiş, Hammer'in kitabı için 1821 de Barbié du Bocage tarafından yeniden düzeltmeler ve tamamlamalar ile basılmıştır. Aynı plânın sonraları Hammer'in Osmanlı tarihinin atlasında da basıldığı görülür³⁶. Hammer, bu kitabı hazırlarken, İstanbul

³⁶ Pek az raslanan bu atlas'ın da iki baskısı vardır: *Nouvel atlas physique politique et historique de l'Empire Ottoman et des états limitrophes en Europe, en Asie et en Afrique en quarante feuilles avec un beau plan topographique de la ville actuelle de Constantinople... dressé... par J. J. Hellert...* Paris 1843; ayrıca bir de 1844 baskısı vardır. Bu atlas'daki İstanbul plânında, çeşitli düzenlemelerden sonra 1831'deki son şekli ile şehrin mahallelerinin adları da yazılmış ve bunların plân üzerinde yerleri gösterilmiştir. Bu plân ve mahalleler hakkındaki bir açıklamasını ise Hammer, *Hist. de l'emp. Ot.* XVII, s. 205-218'de *Explication du plan de Constantinople et de ses faubourgs, avec leurs divisions en quartiers* başlığı altında vermiştir. O güne kadar hiç kimsenin yapmadığı bu işi, Zekeriya Efendi'nin İstanbul tarifnamesini okuduktan sonra giriştiğini, ve İstanbul mahallelerinin listesini, Avusturya elçiliği tercümanı Von Raab'ın yardımıyla Şeriye mahkemeleri sicillerinin suretlerini elde etmek suretiyle başardığını yazmaktadır. Ancak bu mahallelerin şehir içindeki

camilerine dair çok değerli bir kaynak olan Ayvansaraylı Hüseyin Efendi'nin *Hadikatü'l-Cevâmî* adlı eserini görmemiş ve tanımamıştır. Viyana'ya döndükten çok yıl sonra İstanbul'dan ona bu eserin bir yazması gönderilmiştir³⁷. Hammer, *Osmanlı Devleti Tarihi*'nin sonunda, 1830 da: "Eğer bu mükemmel eseri daha önce tanımış olsa idim, bunun tam tercümesini *İstanbul ve Boğaziçi* adlı kitabımın üçüncü cildi yapardım demekte" ve bu düşüncesini bir defa daha tekrarlamaktadır³⁸. Çok sonraları Hammer bu eksikliği gidermek için, *Hadikatü'l-Cevâmî*'nin bir özetini hazırlamış ve bunu *Osmanlı Devleti Tarihi*'nin sonuna eklemiştir. Böylece türkçe bilmeyen Batılı araştırmacılara İstanbul tarihi ve eski eserleri hakkında eşsiz bir kaynak olan bu kitapdan kısıtlı biçimde de olsa, bir dereceye kadar faydalanma imkânını sağlamıştır³⁹. Aynı zamanda başka bir denemeye daha girişerek, İstanbul medreselerinin de bir listesini düzenlemeye uğraşmıştır. Şeyhî ve Uşakî'nin *Şuara Tezkire*'leri ile *Hadikatü'l-Cevâmî*'den kaynaklanan bu listede 275 medresenin adları, buldukları yer ve kurucuları yer almaktadır. Hammer bu kısa fakat çok değerli listesinin sonuna eklediği bir notta, padişahların sırasına göre kronolojik olarak

yerlerini de elçilik sekreteri Von Wallenbourg bazı kimselerin de aracılığı ile tesbit etmiş ve böylece Hammer'in İstanbul plâni ve mahalleleri meydana gelebilmiştir.

³⁷ Bu yazmayı gönderen, İstanbul'a gelen yabancılarla sıkı dostluk kuran Sadrazam Melek Mehmet Paşa oğlu Kadı Abdülkadir Bey'dir (öl. 1846). Bu şahıs hakkında bkz. Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, III, s. 350; Hammer bu Abdülkadir Bey'den *Hist. de l'Empire Ottoman*, XVII, s. XXII, XXVI-XXVII'de bahseder. Aynı Abdülkadir Bey'i Polonyalı Kont E. Raczynski (1787-1845) de 1814'de İstanbul'a geldiğinde tanımıştır, bkz. E. Raczynski, *Malerische Reise in einigen Provinzen des Osmanischen Reichs*, çev. Fr. H. von der Hagen, Breslau 1825, kitabın Polonya dilinde aslı 1821'de basılmıştır. İçinde pek çok gravür bulunan bu lüks ve büyük baskıdan başka, bir de yine Breslau'da 1825'de yayınlanmış resimsiz küçük baskı vardır. Abdülkadir Bey, s. 64'de (büyük boy baskıda) anılmaktadır. Bu kitabın türkçesi için bkz. *1814'de İstanbul ve Çanakkale'ye seyâhat*, çev. Kemal Turan (Tercüman 1001 Temel Eser, 150) İstanbul 1980, s. 61.

³⁸ *Hist. de l'Emp. Ot.* XVII, s. XIV ve XXX; Hammer'e ait olan nüsha 5 Cemaziyülevvel 1245 (= 1829) tarihinde istinsah edildiğine göre, Abdülkadir Bey tarafından Hammer için yazdırılmıştır. İçinde Hammer'in mührü olan bu nüsha şimdi Viyana'da Milli Kütüphanededir (No. 1284), bkz. G. Flügel, *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften des Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek zu Wien*, Wien 1866, II, s. 436, no. 1284; bu çok değerli eserin nüshaları hakkında bkz. Günay Kut ve Turgut Kut, *Ayvansarayî Hafız Hüseyin b. İsmail ve eserleri*, "Tarih Dergisi" XXXIII (1980/81) s. 424, no. 23.

³⁹ *Verzeichniss der Moscheen Constantinopel's*, Hammer'in *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Pesth 1833, IX, s. 47-144; J. J. Hellert tarafından yapılan fransızca tercüme'de ise, *Tableau descriptif et historique des Mosquées de Constantinople tiré de l'ouvrage intitulé "Le Jardin des Mosquées" par Hafız Housain Elhadj Ismail d'Avanserai*, *Hist. de l'Emp. Ot. XVIII (1841)* s. 1-109. *Hadikatü'l-jevâmî* özeti, bu eserin italyanca tercümesinde yoktur.

sıraladığı bu medreselerden başka, Atayî-zade, Baldır-zade ve Taşköprülü-zade *Tezkire*'lerinde rasladığı başka medreseleri de alfabetik listeye kattığını açıklamaktadır⁴⁰.

Hammer hatıralarında, Viyana'da 1814 kışında, Evliya Çelebi'nin büyük Seyahatnâme'sini İngilizceye çevirmeyi tasarladığını yazar. Bir yıl kadar ara verdikten sonra 1815 de tekrar bu işe koyulur⁴¹. İngilizler ile sıkı dostluğu olan Hammer'in niçin bu dilde tercüme yapmayı tercih ettiğini bilmiyoruz. Fakat ilgi çekici olan husus şudur ki, *Avrupa'da yapılan seyahatlerin hikâyesi* başlığı altında yayınlanan bu kitap 17. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunun her hususu hakkında zengin bilgi veren bir kaynak olmasına rağmen Türkler arasında uzun süre tanınmadan kalan bir eserdir⁴². Türkçe ilk defa 1898 de basılmasına karşılık, Hammer bu kaynağın değerini daha çok önceleri farkederek onu bir Batı diline çevirmeye girişmiştir. Bu tercümenin iyi, güvenilir ve tam olduğu ileri sürülemez ise de bugün hâlâ türkçe bilmeyen Batılı araştırmacıların bu İngilizce baskıyı kullandıklarına burada işaret etmek yerinde olacaktır. Bu bakımdan Osmanlı devri Türk medeniyetinin bu gayretli ve sevimli yazarının, bilhassa tarihi coğrafya ve eski eserler bakımından çok değerli bilgiler veren kitabının daha 1846 larda tanıtılması gerçekten büyük bir kazanç sayılabilir. Ne yazık ki Hammer, Evliya Çelebi'nin İstanbul'dan bahseden ilk cildi ile ikinci cildinin bir kısmını çevirmiş ve Londra'da birinci cildinin ilk kısmı XVIII + 186 sahife olarak, ikinci kısmı IV + 256 sahife olarak 1846 da yayınlanmıştır. Halbuki önsöz 1834 tarihlidir. İkinci cildin başındaki önsözde Evliya Çelebi'nin kısa hayat hikâyesini tanıtırken, onun bu büyük eserinden sadece ilk dört cildi gördüğü anlaşılmaktadır. Diğer ciltlerin varlığından haberi olmadığından, onun H. 1090 (= 1679/80) yılına doğru Edirne'de ölmüş olabileceğini yazmıştır. Halbuki Osmanlı tarihi, coğrafyası ve medeniyeti hakkında bir hazine olan *Seyahatnâme*'nin tamamını eğer daha önce elde etmiş olsa Hammer bundan *Tarih*'inde geniş ölçüde faydalanırdı. Tamamı on cilt tutan bu önemli kaynağın bugüne kadar yalnız parçaları batı dillerine çevrilmiştir. Bu bakımdan Hammer, Evliya Çelebi *Seyahatnâme*'sinin ilk defa değer ve önemini anlamış ve onu bizlerin henüz tanımadığı bir çağda, Batıya tanıtmış bir öncüdür.

⁴⁰ *Gesch. d. Osman. R. IX, s. ; Hist. de l'Emp. Ot. XVIII, s. 110-136.*

⁴¹ *Erinnerungen. s. 218 ve 232.*

⁴² *Narrative of travels in Europe, Asia and Africa in the seventeenth century by Evliya Effendi, London 1846-1850, 2 cilt; yeni tıpkıbasımı tek cilt halinde, New York 1968.*

Josef von Hammer'in tarihî coğrafya, seyahatname ve topoğrafya ile ilgili başlıca kitap halindeki yayınları bunlardır. Makale biçiminde yayınlanan yazılarını bu küçük tanıtımımızın çerçevesi dışında bıraktık⁴³. Hammer çeşitli dillerde kaynakları rahatça kullanan ve üstelik çabuk ve bilhassa çok yazan bir araştırmacıdır. Bu yüzden acelenin ve hızın sebep olduğu hataları ve yanlışları vardır. Ayrıca yetiştiği çevrenin ve aldığı ana kültürün izleri üzerinde kaldığından bazı ön yargıları da olmuştur. Fakat bu onun eserinin değerini azaltmaz. Bu küçük araştırmamızın, Osmanlı tarihi kadar, Doğubiliminin başka dallarına da çok büyük hizmeti olan bu Avusturyalı ilim adamının az bilinen bir cephesini ve ilmî çalışmalarına bir parça ışık tutmuş olduğunu sanıyorum⁴⁴.

⁴³ Hammer'in Osmanlı İmparatorluğunun Tarihi Coğrafyasına dair bazı makaleleri ve tercümeleleri, kendisi tarafından yayınlanan *Fundgrube des Orients* başlıklı dergide çıkmıştır.

⁴⁴ J. von Hammer'in Doğubilimlerine hizmeti bir makalede kısa biçimde işlenmiştir, bkz. F. Babinger, *Joseph v. Hammers Verdienste um die morgenländischen Studien*, şu eserde: *Hammer-Purgstall in Klosterneuburg-Weidling, Ein Führer durch die Hammer-Purgstall-Gedenkstätten in Klosterneuburg-Weidling*, Klosterneuburg 1959, s. 25-30.